ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477.85) „10”

Олександр Филипчук
(Чернівці)

РУСИ В ЕКСПЕДИЦІЯХ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ФЛОТУ В 911-949 РР. (ЗА КН.II. 44, 45 *DE CERIMONIIS*)

У статті проаналізовано походження найманих загонів русів у складі візантійського флоту, їх участь у критській та лангобардській експедиціях, досліджено політичні аспекти входження їх до військової організації Візантії.

Ключові слова: руси, Візантія, De cerimoniis.

Праця імператора Константина Багрянородного *«De cerimoniis aulae Byzantinae»* («Книга церемоній візантійського двору») єдине джерело, де повідомляється про участь загонів Ῥῶς у експедиціях візантійського флоту в 911, 935 та 949 рр. Їх опис займає два великі розділи, відповідно, 44-й та 45-й другої книги *De cerimoniis*. Докладний аналіз повідомлень про русів не можливий без окреслення їх структури та безпосереднього місця у джерелі, що нас цікавить. *«De cerimoniis »* (далі – *De cer*.) належить до тих прекрасних творів, які вийшли із «історичної майстерні» візантійського імператора Константина VII Багрянородного[1]. На відміну від «Про управління імперією» (далі – *DAI*), «Хронографії» Продовжувача Феофана[2] та «Історії» Генесія чи ПсевдоГенесія[3], структура цієї праці, історія її виникнення в цілому та окремих частин вивчена далеко не рівномірно[4], що ускладнює й без того непросту чи навіть заплутану картину русько-візантійських взаємин середини X ст.

Останнім часом дослідницький інтерес до *«De cer.»* помітно зріс, підгрунтям чого було декілька відкриттів у галузі його рукописної традиції. До єдиного повного рукопису (*codex unicum*) – *cod. Lipsiensis Bibl.Univ.Rep.I.17, greac.28*, який склав основу першого видання Імануїла Райске та передрукованого з виправленнями у знаменитій серії боннського видання візантійських істориків (*CSBH*)[5], додалося ще декілька, де збереглися різні частини цього твору. Головний з них – *cod. 133 Chalcensis S.Trinitatis* (першопочатковий текст на палімпсесті), на який ще у 1960-х рр. звернули вперше увагу Сіріл Манго та Ігор Шевченко[6]. Пізніше Отто Крестен до *Chalcensis S.Trinitatis* привернув ще *cod.1003 Athous Vatopedensis* з його стамбульським варіантом, який містив частину згаданого палімпсесту[7]. Однак, крім опублікованого М.Фідерстоуном, Я.Грушковою та О.Крестеном цінного розділу про «Проедра сенату»[8], який, скоріш за все, був якимось чином пов’язаний із Василієм Лакапіном[9], практично жодне із доповнень чи різночитань із вказаних списків поки що не введено в науку.

Все ж ці вищезгадані відкриття пожвавили роботу над головним – Лейпцигським списком, повторне дослідження якого після І.Райске дозволило О.Крестену датувати його 963-969 рр., що автоматично зробило його архетипом всієї сім’ї списків[10]. Це твердження австрійського вченого підтримав М.Фідерстоун, який у своїх недавніх роботах аргументовано розвинув цю гіпотезу[11].

Все ж, як й раніше, поки немає критичного видання твору, наші розмірковування щодо структури книги та гіпотези щодо їх походження та включення до *«De cerimoniis»* мають лише попередній характер. Однак вищезгадані обставини, хоча й звужують коло наших можливостей, все ж сприяють цілісному розгляду «руського досьє» *«De cer.»* – 44 та 45-го розділу другої книги[12]. На ньому й зупинемося. Перш, ніж навести текст та переклад, передусім проаналізуємо різні можливості його створення та, щонайважливіше, час включення до другої книги.

Для кращої ілюстрації приведемо пінак (заголовки) 44 та 45-го розділу з особливою увагою на структуру його розміщення (курсивом зазначено ті розділи, де містяться різні повідомлення про росів):

13.Все чого потрібно дотримуватися у звичайну неділю чи в інший звичайний день, якщо імператори мають намір прийти на молитву до св. Апостолів чи в якийсь інший храм.

14. Чого потрібно дотримуватися при хіротонії патріарха константинопольського.

15. *Чого потрібно дотримуватися, коли прийом відбувається у Великому трікліні Магнаври, а імператори сидять на Соломоновому троні. Щодо прийому, який проходив у цьому трікліні при Констянтині та Романі в честь прибуття послів еміра алмуменін, які появилися з Тарса заради обміну полоненими і миром, 31 травня у неділю в 4 індикт. Тут також й про прийом іспанів та також про ігри, які відбулися тоді на іподромі. Подібно до цього і про свято Преображення Господнє та про прийом дайлеміта. Ще про [прийом] ігемона та архонтіси Русі Ельги. Так все це й було.*

16. Чого потрібно дотримуватися, коли архонти чотирьох тагм направляються на іподром.

17. Вінчання Романа Порфірогенета, сина василевса Констянтина[13] .

44. *Приготування та ціна, перелік (сума) коштів для армії направлені проти острова Крит з патрицієм та логофетом дрома Емерієм у час вірного Христу імператора Лева.*

45. *Експедиція, яка мала місце проти острова Крит та спорядження флоту та сил кавалерії у 7-й індикт у час Констянтина та Романа, порфіородних та вірних Христу імператорів.*

46. Почесні титули, які імператор може дарувати правителям та головам іноземців.

47. Привітання від імператора для послів від різних іноземців.

48. *Протоколи для грамот, які написані для іноземців*[14] .

З пропонованого фрагменту *індексу* до Кн.II, який був доданий до основного тексту твору десь на останньому чи передостанньому етапі його створення від 963 до 969 рр., для зручності орієнтування у цій великій масі різноманітних матеріалів. Враховуючи те, що розділи, наприклад, 15 та 47, часто розбиті на більш дрібні секції, які позначені також заголовками[15], редактор (чи редактори), ініціатор прикріплення індексу до тексту, переписав заголовки розділів та розмістив їх в індексі. Враховуючи значний, як на De cer., об'єм 15-го розділу, він зазначив не лише його заголовок, але й заголовки підсекцій, що й призвело редактора до плутанини у нумерації розділів та секцій[16]. У проміоні до другої книги вказано, що вона, як й перша частина, написана (під наглядом?) імператора Констянтина VII[17]; таким чином, terminus post quem для неї – 959 р., тобто дата смерті василевса[18]. М.Фітерстоун для першої книги визначає цей проміжок у 963 р., натомість вважає, що у першопочатковий варіант другої книги обмежувався лише 1-15 розділами[19], виключаючи з «основи» саме ті розділи, які нас цікавлять – 44, 45 та 46,47 та 48. [сам М.Фітерстоун цього окремо не зазначає].

Неважко помітити, що вони об'єднані практично однією тематикою чи ідейною спрямованістю: теорією та практикою відносин Імперії із іноземцями. Це помітно зближує їх із 15-м розділом та наводить нас на припущення, що той укладач (імператор?), який спочатку, як нам видається, зібрав та розподілив матеріали тематично, однак з якихось незрозумілих причин (якщо цієї особою був імператор то цілком можливо, що тут на заваді стала його смерть) не включив їх до «основи» другої книги. Поява розділів 44 та 45, де поміщені матеріали трьох експедицій візантійського флоту 911, 935 та 949 рр., зумовлена, передусім, планами майбутнього критського походу 961 р. під командуванням Никифора Фоки[20]. З'ясувавши безпосередньо місце 44 та 45 розділу у структурі *De cer*., розглянемо першу із експедицій під командуванням логофета дрому Гімерія проти критських арабів.

Руси в критській експедиції у 911 р.

Наведемо пінак та повідомлення про русів із 44-го розділу De cer.:

Виявлення спорядження, підготовки до походу, кількості руги і війська, що відправляється на богоненависний Крит [під командуванням] патрикія та логофета дрому Гімерія у час [правління] христолюбивого правителя Лева.

«Царський флот – 12 тисяч. Росів – 700. Постановлено, що стратег [феми] Кіviріотів повинен надати 5600 та додатково ще 1000, разом – 6600. Постановлено, що стратиг феми Самос повинен надати 4000 війська та додатково 1000 [запас], всього – 5000. Стратиг Егейської феми змушений надати 3000 війська та 1000 додатково. Всього [включаючи попередні дані] – 28 тисяч 300. Вершники (кавалеристи), відповідно, повинні перевозитися кораблями. Схоларії фем Фракісії та Македонії складають разом 1037 осіб. З феми Фракісіїв – 1000 чол., з феми Севастії – 1000 вірменів, з Платаніона вірменів – 500, з Пріни – 500, всього [буквально, разом] – 6037 кавалеристів; всього всіх у флоті разом з кавалеристами (кіннотою) – 34 тисячі 37 осіб»[21].

Для реконструкції перебування русів на візантійській службі початку X ст. надто важливою є саме дата експедиції, над якою у довгий час дебатували в історіографії. Так, А.Васильєв на основі повідомлення Аль-Масуді доводив, що похід почався влітку 910 та закінчився у 911 р.[22] Втім, лише дослідження Р.Дженкінса дозволили чіткіше лімітувати підготовку та тривалість походу. Так, англійський візантолог писав, що «критська експедиція під командуванням Гімерія готувалася протягом весни (від березня) 911 р., відпливла у липні 911 р. та зазнала невдачі 8 місяців потому, близько квітня 912 р.»[23]. Повернення Гімерія до Константинополя у травні 912 р., таким чином, співпадає зі смертю імператора Лева VI[24].

Враховуючи вказаний час експедиції, спробуємо відповісти на запитання: коли ж прибули ці *руси* у Візантію? Якщо із тексту 44-го розділу відомо, що збір до походу планувалося розпочати із *березня*, то, враховуючи специфіку та тривалість мандрівки до Константинополя, можна з упевненістю припустити, що руси прибули вже у середині травня або на початку червня 911 р. до Константинополя, де близько місяця очікували на початок походу. Якщо у тексті чітко вказано, що *руси* перебувають вкупі із імператорським флотом, то не зазначається (на відміну від експедиції 935 р.) кількість їх кораблів. Це дозволяє стверджувати, що вони транспортувались на тих же памфілах імператорського флоту.

Важливо, що підрозділи росів присутні у двох основних розділах тексту: загальному огляді війска й флоту та умовах оплати (про них *розділ 3.3*.). Якщо у загальному огляді руси, як і належить найманцям, структурно належать до імператорського

флоту, то щодо їх місця у розділі про умови оплати можна висловити ряд зауважень. Перше, що одразу ж впадає у вічі – відсутність ‘Ρῶς у частині «видачі (коштів) до походу»[25]. Це може вказувати як на недовіру до них візантійського командування, так й, навпаки, на відповідні угоди, укладені між командним складом ‘Ρῶς та доместиком схол. Перша можливість видається менш вірогідною: для вислову відвертого невдоволення росами візантійському командуванню повинно було забракнути часу, оскільки їх прибуття у Константинополь, як правило, співпадало з проведенням війського походу. Більш імовірно, що включення чи, навпаки, невключення росів регулювалося особливими угодами з візантійською стороною. На підтвердження нашого здогаду вкажемо на точну кількість росів – 700 осіб – як таку, що була попередньо занесена до списків ейдікіону (однієї із скарбниць імператора), та вже звідти перенесена у текст звіту[26]. Таким чином, у подвійному описі фіксувалися різкі зміни у становищі руських та інших найманців, відслідковувались втрати та заподіяні ними збитки місцевому населенню.

Хто ж були ці *руси* у візантійському флоті вже у 911 р.? У одній із статей русько-візантійського договору 911 (912) р. вперше обумовлюється перебування русів на службі у візантійського імператора: «**єгда же требуєть на воину ити. єгда же потребу творитє. и си хотѧть почєстити цсрѧ вашєго. да аще въ коє врємѧ єли ихъ придєт. и хотѧть ѡставити оу цсрѧ вашєго. своєю волєю да будуть**»[27]. Оскільки укладання договору відбулося вже *після* прибуття русів та їх участі у поході, то чи можна стверджувати, що регламентація наймання русів не мала у своїй основі цей exemplus? Скоріше навпаки. Участь 700 русів у експедиції 911 р., на наш погляд, й спричинило появу цієї статті у договорі Олега.

Натомість А. Васільєв припустив, що між «експедицією Імерія та *походом* Олега (за ПВЛ – 907 р. – *О.Ф.*) існує зв’язок, на який ще не звернули увагу»[28]. Вчений вважав, що вказана стаття договору 911 (912) рр. була вже присутня у попередньому договорі чи нотиції у 907 р. (!), звідки прийшов до висновку: «руський загін у експедиції Гімерія з’явився лише завдяки наведеній статті[29]». Втім, для такого узагальнення, на наш погляд, немає підстав. Враховуючи те, що, по-перше, «договір 907 р.» був сконструйований самим літописцем із двох інших угод 911 (912) та 944 (945), тому існування подібної норми навіть у тому ж варіанті, що й 911 (912) р., навряд чи можливо (докладніше розділ 3.4.)[30], як й існування самої угоди 907 р. Щодо походу Олега, реальність та історичність якого доводив А.Васільєв у окремій своїй роботі[31], то все ж насторожує відома з договору 911 (912) рр. значна кількість полонених русів, про долю яких особливо турбувався князь Олег: **ѡ Руси ѡ полонѣньи. многажды [хрстиꙗнъ полонєнных мъногажды [коєꙗ любо страны приходѧщимъ в Русь. сє продавєми бывают. по {к золота** [32].

Цей факт важко узгодити із розповідю *ПВЛ* про надзвичайно успішний похід Олега на Константинополь. Більш того, наведена стаття до певної міри викликає припущення, що причини того, що група русів, яка потрапила у полон, криються у результаті невдалого походу, одного чи декількох, нехай й локального масштабу. Цікаво, що із практики візантійської полемології нам відомо цілий ряд прикладів використання полонених воїнів у війнах Імперії. Це викликає питання, чи не було у загоні русів в експедиції Гімерія якоїсь частини цих полонених, які у результаті успіху могли за отриману плату й викупити себе? На жаль, дані *De cer.* не дозволяють ствердно відповісти. Якщо у 45-розділу згадуються «полонені» («*есмалоти*»)[33], то без будь-якого зв’язку із русами.

Перейдемо до аналізу наведеної статті 911 (912) р. У тексті регламентовано можливість вільного наймання та зрештою забов’язання київського князя не чинити жодних перешкод їх появі на службі. Про це свідчить використання двох дієслів, які виражають їх мету (**хотѧть**) та дію (**ѡставити**). Згода київського князя на це особливо підкреслена (**да будуть**). У статті два рази повторюється **єгда же** та дієслово **хотѧть**. В одному разі із **почєстити**, в іншому – **ѡставити**. Якщо для вимоги імператора вжито **требуєть**, чому скоріше у грецькому оригіналі відповідало χρείαν έχει – «мати потребу» чи «повинен», то чи означає це, що Олег зобов’язався надати допомогу? На відповідь може пролити світло інтерпретація інших не зовсім зрозумілих із контексту статті слів, а саме – **потребу творитє**. У грецькому списку договорів, напевно, це відповідало – χρείαν ποιεῖν, що можна перекласти як «допомагати у битві» або «зробити (оголосити) виклик». Звідки й позитивна відповідь на задане нами питання. Важливо, що **почєстити** слід перекласти як ξενιτεύειν – «вступати на найману службу».

Виходячи із зворотнього перекладу, можна прийти до попереднього висновку, що норми цієї статті обумовлювали декілька способів наймання русів до візантійського імператора. Перший з них полягав у безпосередній участі князя, яка щоправда була більш ніж скромною. Йому приписувалося не забороняти пропускати сформовані (не ним!) загони та сприяти їм у переході на візантійську службу. Другий – у залежності від інтерпретації χρείαν ποιεῖν, що цьому випадку більш ймовірно означає «зробити (оголосити) виклик». Останнє дозволяє висловити два варіанти: імператор відправляв вісника до князя у якому передавав свою потребу у воїнах, яку запропонував Г.Літаврін[34] або представники імператора подорожували на Русь, де й оголошували можливості найму[35]. Звідки добре пояснюється вживання **почєстити**. Вірогідно дієвими були обоє варіантів. Третій – самостійне наймання русів на службу до імператора.

Який із перерахованих способів мав місце у критській експедиції 911 р.? Схоже на те, що візантійський імператор наполягав, щоб князь якраз й не приймав цієї організаційної ролі спорядження русів у похід на себе. Тому розглядати участь русів у експедиції Гімерія як частину союзної допомоги князя Олега тут не доводиться. Чи намагався Олег використати цей «транзит» воїнів на свою користь у здобутті більш привабливих умов торгівлі? Скоріш за все, так. У нього практично не залишалося інших аргументів для Лева VI, крім грабунків, за які він поплатився значною кількістю своїх воїнів, які перебували у полоні. Їх потрібно було ще викупити або обміняти[36]. На думку Дж.Шепарда, доброю компенсацією отриманих Олегом торгівельних та не лише вигод був продаж на константинопольських ринках дешевих хутр та особливо рабів[37]. Однак проведене дослідження С.Моріссон та Ж-К.Шейне цін на «руський експорт» повністю суперечить цьому: вони із самого початку не були дешевими, а із кінця X ст. й поготів[38]. Тому варто підтримати думку Г.Літавріна, що забезпечення військової допомоги з боку київського князя було одним із конструктів отриманих торгових переваг.

Похід під командуванням Гімерія, як стало зрозуміло у травні 912 р., виявився зовсім невдалим та приніс більше збитків, ніж практичного результату. Велика частина флоту була знищена, так що цілком ймовірно не менших втрат зазнав й загін русів, який після свого повернення до Константинополя та отримання плати міг як **своєю волею** надалі залишатися на візантійській службі, так й відправитись на Русь. Втім, попри попередні невдачі, візантійські імператори, починаючи від Лева VI, а надалі Романа I, розраховували на русів та радо приймали їх на службу[39], що сталося вже незадовго, через двадцять років, коли у нас з'являються повідомлення про інший загін русів, який взяв участь разом із імператорським флотом у поході у фему Лангобардію.

Руси у експедиції у фему Лангобардію у 935 р.

У підсекції 44-го розділу *De cer*. викладено скорочений протокол про похід у фему Лангобардію у 935 р. імператорського флоту на підтримку імператорської влади[40]. Серед першого із документів, де подається основний склад флоту, зустрічається повідомлення про русів:

Визначення сил, які відправляються у експедицію до Лангобардії у час імператора Романа у 8-й індикт.

Хеландій імператорського флоту, які перебувають [під командуванням] з протоспафарієм Епіфанієм у індикт 8:1.

Хеландії, які прийшли заздалегідь із патрикієм Козьмою у індикт 7:11.

7 кораблів русів із 415 людьми[41].

Із порівняння двох текстів 911 та 935 рр. показово те, що руси були включені у ці експедиції у порівняно невеликій кількості, яка до того ж далеко не була сталою. Причину їх зменшення до 415 воїнів вже у 935 р. варто вбачати не лише у локальності та малій масштабності походу, на відміну від 911 р., а у звичній регуляції найманого підрозділу, на яку особливо впливали зовнішньополітичні обставини відносин Русі та Візантії, які подекуди відігравали вагому роль.

Порівнюючи кількість «людей» та «кораблів», можна зробити декілька припущень, щодо характеру участі русів у лангобардській експедиції під командуванням патрикія Козьми[42]. Коли у попередньому поході руси перебували на імператорських памфілах, то у 935 р. вони, очевидно, взяли участь на своїх суднах, які прямо ідентифіковані у тексті як «кораблі русів» (Ῥῶς καράβια)[43]. Якась частина цього загону русів мала можливість й надалі продовжувати свою службу імператору, очевидно, до часу явного погіршення взаємин між київським князем Ігорем та Візантією. Ця конфронтація, яка перейшла у несподіваний конфлікт, який закінчився походом Ігоря на Константинополь у 941 р., виникла незавдовго. Її причини, попри всі зусилля дослідників, так й залишаються незрозумілими[44].

Для нас важливо, що Ігор за договором 944 (945) рр.[45] взяв на себе ряд додаткових забов'язань, щодо відправлення на прохання імператора військових загонів: «**ащє ли хотѣти начнєть нашє царъство [вас вои противящасѧ намъ. да пишют к великому князю вашему. и пошлєть к намъ єлико хощємъ. и [толѣ оувѣдать иныа страны. каку любовь имѣю Грѣци с Русью**» [46]. Наведена стаття все ж регламентувала союзну допомогу київського князя імператору, на відміну від норм договору 911 (912). Розмір цієї допомоги мав встановлювати імператор, який повинен був заздалегідь повідомляти про це. Позаяк та невелика кількість найманців русів протягом 911-935 рр. була недостатньою для забезпечення ефективних дій у масштабних кампаніях, то союзна допомога київського князя на **противящасѧ намъ** унеможливлювала ризики при їх нестачі та загалом збільшувала загальну чисельність найманців русів у Візантії. На користь її зростання можна вказати виокремлення із загальної кількості найманців загону – *«хрещених росів»*, який як структурно, так й функціонально відрізнявся від попередніх частин.

Руси у критській експедиції у 949 р.

Більш докладну інформацію про русів отримуємо із 45-го розділу *De cer*., де вміщено особливо детальний звіт про критську експедицію 949 р. (дискусію про альтернативність датування походу 956 р. див. нижче) під командуванням патрикія Констянтина Гонгіли[47], здійснену у час правління імператора Констянтина VII та Романа II:

Експедиція, яка мала місце проти острова Крит та спорядження флоту та сил кавалерії у 7-й індикт у час Констянтина та Романа, порфірородних та вірних Христу імператорів.

Царського флоту кораблів –150, з яких памфілів – 6 та недавно збудованих – 2. Хеландій усіаків – 100. З них червоних в [фемах] Диррахії та Далмації кораблів – 6, в Калабрії кораблів – 3, які відправлені з остіарієм та ніпсистиарієм Стефаном у справах в Іспанію 3 кораблі. Щодо захисту Богом береженого міста, то залишається памфіл – 1 та усій – 24. Для походу на Крит зведено памфілів – 7, хеландій усіаків – 33. Всього хеландій – 40. Дромонів разом 20 по 2 усії. Усій – 40. Призначених для походу Росів-мужів – 584 та слуг – 45, всього росів – 629. Тулмаців мужів – 368, ехмалотів мужів – 700[48].

Хто ж були ці руси та їх слуги? Чи були вони відправлені київським князем на вимогу імператора напередодні експедиції, чи вже раніше перебували на візантійській службі? Для того, щоб відповісти на сформульовані питання, потрібно чітко визначити місце «руського епізоду» у структурі тексту 45-го розділу та ідентифікувати джерела *De cer*.[49] Наші пошуки слід адресувати 45-му розділу. Все ж, на наш погляд, його інформаційний та джерелознавчий потенціал зовсім не вичерпаний. Так, наприкінці 45-го розділу розміщений докладний список кораблів, спорядження, та розрахунків скарбниці на їх утримання[50]. Серед немалої кількості різних підрозділів, окремий параграф присвячений русам та був складений нотарієм *ейдикону* – однієї із скарбниць імператора[51]. Так, у тексті читаємо:

[Все], що було виплачено від відділу ейдикон для критської експедиції

24 літри золота монетою були взяті для купівлі різних предметів для критської експедиції, разом із 9-ма суднами русів та двома суднами із полоненими. Так було віддано для купівлі кола сітки для змайстрування дев'яти парусів, кожен для дев'яти суден русів й також 2-х парусів для двох суден полонених, також там окремі тканини, які були видані русам, для всіх цих речей було виокремлено 154 номісми[52].

Із тексту виходить, що в експедиції 949 р. у розпорядженні русів було 9 кораблів, як й у випадку із лангобардським походом 935 р., вони прямо ідентифіковані як «кораблі русів» (Ῥῶς καράβια). Не складно визначити, що, як у 935 р., так й у 949 р. одне судно повинно було транспортувати до 60 осіб, що цілком відповідає місткості кораблів епохи вікінгів[53]. Наведемо один показовий приклад із *ПВЛ*, де фігурує одне із цих чисел: **и заповѣда wлѣгъ дань дати на 2000 корабль по 12 гривнѣ чєловѣкъ а в кораблѣ по 40 моужъ** [54].

Чи означає це, що руси перебували на *своїх* суднах у поході? Скоріше, ні. У *De cer*. повідомляється, що спафарію Іоахіму доручалося здійснювати безпосередній контроль над кораблями найманців та головне витратами на них. Термін καράβια тут може означати, як дромон, хеландію, так й галею. Втім, з огляду на визначену нами кількість воїнів для транспортування слід віддати перевагу саме дромону. Вирішальним аргументом на користь цього припущення є те, що серед перерахованих нотарієм елементів спорядження для Ῥῶς καράβια були «περιβολοι» – «балки для закріплення», які за «Наумахікою» Лева VI були обов'язковою частиною дромону[55].

Тепер варто повернутися до джерел «основного» повідомлення про русів та їх слуг. Із тексту нам напевно відомо, що частина звіту про експедицію взята редактором *De cer*. близько 963-969 рр. із відділу «*ейдикон*». Таким чином, щоб проаналізувати походження згадки про русів, потрібно змоделювати джерела *De cer*. Текст 45-го розділу включає матеріали про склад, платню, спорядження війська та флоту, періпл та ін., які взяті із різних, як із скарбниці (*ейдикон*), так й окремих відділів імператорської канцелярії: *койтон*, *вестіаріон* та *арнаментон*.[56] Документи, що стосуються флоту фем, походять від фемних протонотаріїв.[57] Позаяк матеріали у тому стані, в якому вони дійшли до нас, всупереч висновкам У.Тренгольда та Дж.Хелдона, не є офіційними документами Льва VI, Константина VII та Романа II [58], а лише – редаговані звіти, які пройшли декілька етапів редактування та об'єднання.

Серед їх джерел, на наш погляд, потрібно розрізняти, по-перше, протоколи з докладною характеристикою кількості воїнів та кораблів, зброї та матеріального забезпечення царського флоту та, по-друге, «вторинні» джерела – так звані списки найманих загонів імперії, які складалися незалежно від перших. Як перші, так й другі зберігаються у архіві одного із секретів двору, що добре послугувало їх появі у *De cer*. У них й фіксувалася точна кількість русів, включаючи навіть слуг. Це стосувалося як тих, хто вже перебував на візантійській службі, так й особливо груп, які відправлялися київським князем перед початком експедиції.

Порівняно із попередньою кампанією 911 р. у тексті 45-го розділу відсутня вказівка на час початку походу. Більш того, дата, яка зазначена у заголовку *De cer*. не знаходить підтвердження у самому тексті розділу. На це протиріччя у контексті своєї гіпотези про датування візиту княгині Ольги до Константинополя звернув увагу А.Назаренко. На основі співставлення із Левом Дияконом та Іоанном Скілицею, він прийшов до висновку, що «опиратися на дані про VII індикт у заголовку *De cer*. не можна»[59].

Справді, Лев Диякон у своїй «Історії» писав: «Я коротко розкажу про біду, яка *недавно* досягла ро-

меїв. Василевс Констянтин, вже не маючи сил терпіти наглість критян та їх несподівані набіги, зібрав боєздатне військо вогненосних трієр та відправив їх до Криту, сподіваючись одним ударом заволодіти островом. Однак через боягузтво та недосвідченість полководця, нещасного нероби, який походив із пафлагонців та був євнухом при дворі, хоча й був прикрашений славним чином патрикія (ім'я його було Констянтин, а прізвище Гонгіла), все зібране військо було, за винятком декількох людей розбито та знищено варварами»[60]. Якщо з тексту Лева неможливо віднайти визначену дату, то «Огляд історії» («Синопсис») Іоанна Скілиці більш продуктивний у цьому значенні. Візантійський історик розмістив похід Гонгіли наприкінці правління Констянтина VII, між поставленням на патріарха Поліевкта (956-970) 3 квітня 956 та 9 листопада 959 р., тобто смертю імператора[61]. Тому, починаючи від компедіуму Е.Мюральта, у літературі існує дата походу – 956 р., яку обережно підримав А.Назаренко[62]. Дійсно, якщо залишитися при умовному датуванні Скілиці, то багато із обставин стануть більш очевидними. Більш того, дата походу наближається до часу поїздки княгині Ольги у Константинополь у 957 р.

Втім, така радісна перспектива не витримує критики. Так, у «Житії св. Павла Молодшого Латрського» (кінця X ст.) поміщене повідомлення, яке, на наш погляд, підримує точність датування *De cer*. Добрий друг майбутнього святого імператор Констянтин VII Багрянородний звернувся письмово до нього із проханням повідомити що-небудь про долю майбутнього походу. Павло відповів імператору, що ця експедиція не буде схвалена Богом. Незважаючи на це, Констянтин з огляду на вже затрачені величезні кошти не довірився словам святого та здійснив вказаний похід. Точніше, у творі немає фіксованої дати діалогу. Однак, на щастя, нам відома достовірна дата смерті святого – 15 грудня 955 р., яка вказує на неможливість листування імператора з Павлом вже після цього часу[63].

Таким чином, у нас немає підстав, щоб не довіряти даті, яка вказана у *De cer*. Тому, враховуючи час експедиції – літо 949 р., перейдемо до визначення головного з наших завдань: яка була організація загону русів у поході на Крит. Тобто, чи був цей загін русів постійним, тобто складався із деякого ядра воїнів, яке час від часу поповнювалося чи, навпаки, 629 осіб на 9-ти кораблях прибули у Візантію із Русі безпосередньо для участі у поході під командуванням Констянтина Гонгіли. Розглянемо як першу, так й другу можливість. Якщо 44 та 45-ті розділи *De cer*. детально пояснюють теорію та практику здійснення подібної експедиції, то щодо організації найманих частин візантійського флоту, за винятком кількості людей та кораблів, нічого не повідомляють. Коли у 911 р. руси перебували поряд із імператорським флотом, однак у загальних підрахунках не входили до нього, то у 949 р. їхніми «сусідами» виступають «тулмації» (далматинці). На наш погляд, це не було випадковим. Так, у 15-му розділі *De cer*. спостерігаємо підрозділ «хрещених росів», виокремлених із «моряків», з тими ж таки «тулмаціями». Врешті, чи не були «хрещені роси» основою загону русів у критській експедиції? Їх невелика кількість свідчить на користь першої із можливостей.

Зважаючи на те, що наявних сил русів («хрещені роси» вкупі із тими «моряками» русами, які не входили до них) у Візантії було недостатньо для комплектування шести сотень воїнів, Констянтин VII та Роман II протягом вересня 948 р. відправив послання до київського князя з вимогою сприяти наданню значного загону русів. Вагомим аргументом на користь цього є формуляр звернення до архонтів Русі, наведений у 48-му розділі *De cer.* «До архонта Русі. Булла – золота у два соліда. [заголовок] «Послання Констянтина та Романа, христолюбивих василевсів ромеїв, до архонта Русі».[64] Закінчення війни княгині Ольги та Святослава із древлянами сприяло переходу частини професійних воїнів для пошуку більш привабливих умов служби. Після того, як вони прибули наприкінці травня – на початку червня 949 р. до Константинополя, слід вважати відбувалося об'єднання їх у один корпус із тими русами, які перебували на візантійській службі раніше. Свідченням чого є поява точної кількості слуг у війську русів.

Результати експедиції Констянтина Гонгіли були жахливими для візантійського флоту. Катастрофічні втрати, які лякали сучасників, зачепили й загін найманців русів. Якщо недача у експедиції 911 р. відгукнулася відсутністю русів на візантійській службі протягом 14 років, то чого не можна стверджувати про наслідки поразки 949 р. Вона, здається, лише посприяла постійній присутності русів у візантійській армії у 950-х рр., яка добре прослідковується за працями арабських істориків. Підгрунтя такої стабільності криється у зацікавленості давньоруського княжого роду у дружніх взаєминах з Візантією та пов'язане із особою княгині Ольги.[65]

---

[1] Скептичний погляд щодо участі імператора Констянтина VII у написанні всіх тих творів, які йому звично приписують див. Шевченко И. Перечитывая Константина Багрянородного // Византийский временник. – 1993. – Т. 1993. – Т.54. – С. 6-38. (рос. пер. Re-reading Constantine Porhyrogenitus // Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Symposium of Byzantine studies / Ed. J.Shepard and S.Franclin. – Cambridge, 1990. – P.167-195); щодо: *DAI* див. Sode K. Untersuchungen zu *De administrando imperio* Kaiser Konstantins VII Porphirogennetos // Ποικιλια Βυζαντινα. – Bonn, 1994. – 13. – (Varia, V). – P.147-291; *De cer*. див. Featherstone M., Grusková J., Kresten O. Palimpsestfragmente // Byzantinische Zeitschrift (далі – BZ).– 2005. – Bd.98/2. – P. 423. Також див. загальні огляди Markopoulos

A. Byzantine History Writing at the End of the First Millennium»// Byzantium in the Year 1000 / Ed. P. Magdalino. – Leiden, 2003. – P.183-97; Любарский Я. Сочинение Продолжателя Феофана. Хроника, история, жизнеописания? // Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Пер. Я.Любарского. – СПб., 2009. – С. 333-335.

[2] Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus continuatus / Ed. I.Bekker. – Bonn, 1825.

[3] Iosephi Genesii Regum libri quattuor / Ed. I.Lesmuller-Werner and I.Thurn. – Berlin, New York, 1978.

[4] Яскравим свідченням чого є те, що видана ще на початку XX ст. праця видатного англійського візантиніста Дж. Бюрі (Bury J. The Ceremonial Book of Constantine Porhyrogenitus // English Historical Review. – 1907. – (22). – P.215-217) залишається поки що практично єдиним спеціальним дослідженням часу виникнення, змісту та структури праці в цілому, за винятком коментарів А.Вогта до І-ї книги *De cer*. (Constantin Porphyrogénète. Le Livre de Cérémonies, 4 vols. / A.Vogt. – Paris, 1935-1939). Все ж окремі частини *De cer.*, наприклад, так званий «Клеротологій» Філофея (899 р.) = De cer. P. 702-798, якого разом із іншими візантійськими трактатами про титули та їх ієрархію видав Н.Ойкономідіс (Oikonomidès N. Les Listes de préséance byzantines des IX e. et Xe siècles. – Paris, 1972. – P.65-235). Також вчений для співставлення використав наступні рукописи, у одному з яких збереглися фрагменти *De cer*.: *Codex 133 Chalcensis S.Trinitatis* (після С.Манго та І.Шевченка) та *Codex Hierosolymilanus Sancli Sepulcri n.39*. Також віднайдення та видання Дж.Хелдоном частини військового трактату (*De cer.* P. 444.1-445.11, 445.12-454.14, 455.1-508.5): Constantine Porphyrogenitus. Three treaties on imperial military expeditions / Introduction, edition, translation and commentary by J.F.Haldon. – Wien, 1990; дозволило уточнити не лише час створення De cer., а й можливість розглянути її певну частину як окреме ціле, тобто пряме доведення гетерогенності походження *De cer*.

[5] Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2 / Rec. I.I. Reiske. – Bonnae, 1829.

[6] Mango C., Sevcenko I. A New Manuscript of the De cerimoniis (hereafter New Manuscript) // DOP. – 1960. – 14. – 242-251.

[7] Kresten O. Sprachliche und Inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des sogenannten «Zeremonienbuches» // BZ. 2000. – Bd.93. – P. 474-489; Він ж. "Staatsempfdnge» im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten «Zeremonienbuches» // Sitzungsberichte der Akadimie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. – 2000. – Bd.670. – P. 44-46.

[8] Featherstone M., Grusková J., Kresten O. Palimpsestfragmente // BZ.– 2005. – Bd.98/2. – P. 426-427.

[9] Василій Лакапін, позашлюбний син Романа Лакапіна, за аргументованою гіпотезою О.Крестена був один із ініціаторів редагування De cer., від 963 до 969 рр. Про нього детальніше див. Brokkar W. Basil Lecapenus. Byzantium in the Tenth Century // Studia byzantina et neohellenica. – Leiden, 1972. – P. 199-224.

[10] Kresten O. Staatsempfdnge» im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. – P. 44-46.

[11] Featherstone M. Olga Visit to Constantinople in De cerimoniis // Revue des études byzantines. – 2003. – 61. – P.244; Bolognesi E., Featherstone M. The Boundaries of the Palace: De cerimoniis II, 13 // Melanges Gilbert Dagron. Travaux et mémoires. – Paris, 2002. – T.14. – P.37-46; Він ж. Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimoniis // BZ. – 2002. Bd. 95. – P. 457-480; Він ж. Futhers Remarks on the Leipzig Manuscript of *DE CERIMONIIS* // BZ. – 2004. – Bd. 97. – P. 113-121; Він ж. Court Orthography: Spelling in the Leipzig Manuscript De cerimoniis // Philomatestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Firth Birthday / Ed. B.Janssens, B.Russens. – Leuven-Paris, 2004. – P. 239-249; Він ж. ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15) // The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser / Ed. A. Cutler, et A. Papaconstantinou. – Leiden, 2008. – P.75-112 [принагідно висловлюємо свою вдячність проф. М.Фідерстоуну за любязне надання своїх нових праць].

[12] De cer. – P.566.11-588.14; 651.13-664.2, 664.3-678, 686.3-692.2.

[13] De cer. – P.511.

[14] De cer. – P.514.

[15] De cer. – P.566.11-588.14

[16] Featherstone M. Futhers Remarks on the Leipzig Manuscript of De ceromoniis // BZ. – 2004. – Bd. 97. – P.113-121.

[17] De cer. – P.516-517.

[18] Констянтин VII Багрянородний помер за Продовжувачем Феофана – 15 листопада 959 р. (Продолжатель Феофоана. – С. 285), за Іоанном Скілицею це відбулося 9 листопада (Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Ed. I. Thurn. – Berlin – New York, 1973. – P.246.53.

[19] Featherstone M. Futhers Remarks. – P.113-121.

[20] Филипчук А.М. Росы и их слуги в кн.II, 45. «De cerimoniis»: проблемы источников и авторского восприятия // ВЕДС. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти В.Т.Пашуто. – М., 2009. – С.329-335.

[21] De cer. – P. 664.

[22] Васильєв А.А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время македонской династии (867-959г.). – СПб., 1902. – С. 168; до того домінувала точка зору В.Васільєвського, який вважав, що початок походу слід датувати 908 р. (Васильевский В.Г. О жизни и трудах Симеона Метафраста // ЖМНП. – 1880. – Ч.212. – С. 407). Однак російський візантиніст сплутав два різні походи Гімерія 907 та 911 р. Розмірковування М. Бібікова, який поміщає похід під 902 р., залишаються для нас незрозумілими, якщо тільки не припустити, що дослідник спирається на застарілі дані компедіуму Е. Мюральта (Бибиков М.В. Byzantino-rossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – М.,2004. – С.638).

[23] Jenkins R. The date of Leo VI-s Cretan Expedition // Προσφορά είς Στ. Κυριακίδην (Hellenica. – T.4.). – 1953. – P.288 (передрук. Jenkins R. Studies on Byzantine History of the 9 th and 10 th Centuries. – L., (Variorum). – P. 277-281). Висновки основані на Продовжувачі Феофана та Продовжувачі Геоогрія Монаха (Theophanes continuatus. – P.474.16-20; Georgius Monachus continuatus. – P. 870.18-20). Такого ж датування притримується, Дж.Хелдон, автор спеціальної праці присвяеної 44 та 45 розділам *De cer*. (Haldon J. Theory and Practice in Tenth-Century military administration. Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies // Travaux et Memoires. – P., 2000. – T.13. – P. 241).

[24] Лев помер 11 травня 912 р. (Theophanes continuatus. – VI.32.).

[25] De cer. – P. 651.13-664.2.

[26] De cer. – P.651.13-664.2.

[27] ПСРЛ. – Т.1. – Стб.32-37, Стб. 46-54; ПСРЛ. – Т.2. – Стб.27; The Povĕst' vremennykh lĕt: An Interlinear Collation and Paradosis, compiled and edited by Donald Ostrowski. – Vol. X/1. – P.186-216, 268-324. Дослідження цієї статті обмежується тим, що, на жаль, поки що відсутнє критичне видання договорів, яке є нагальною проблемою східноєвропейської медієвістики. Праця Д.Островського лише частково може слугувати його заміною. Враховуючи, що всі договори між русами та Візантією були перекладені з грецької наприкінці XI – на початку XII ст. до того ж не з оригіналів, а із копійних книг (Каштанов С. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров X в. в составе Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье (далі – ВЕДС): Политическая структура Древнерусского государства: VIII Чтения памяти В.Т.Пашуто. – М.,1996. – С. 39-42; Малингуди Я. Русско-византийские связи с точки зрения дипломатики // Византийский временник (далі – ВВ). – 1995. – Т. 55 (81). – С.68-91; Вона ж. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // ВВ. – 1997. – Т.57. – С.58-87), то студії над текстом договору 911 (912) рр. мають проаналізувати можливості зворотнього перекладу на грецьку. Інакше пояснити текст статті навряд чи є можливим (Мейчик Д. Русско-византийские договоры // ЖМНП. – 1917. – май. – С. 29-31).

[28] Васильєв А.А. Византия и арабы. – С. 166.

[29] Там само. – С.177.

[30] Шахматов А.А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря // Записки неофилологического общества при имп. Петроградском ун-те. – СПб (Пг.,).,1914. – Вып.8. – С. 385-400; Приселков М.Д. Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам // Ученые записки ЛГУ. Сер. историческая. – 1941. – Вып.8. – С. 229.

[31] Vasiliev A.A. The Second Russian Attack on Constantinople // DOP. – 1951. – V. – P. 161-225. Видатному візантиністу, на жаль, не вдалося знайти бодай якоїсь згадки про похід Олега 907 р. у візантійських чи інших джерелах. Спроби В.Николаєва ототожнити Олега з «великим Росом» сімейства хронік Симеона Логофета та відшукати «слід» походу Олега у «Тактиці» Лева VI Мудрого зазнали невдачі (Николаев В. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о Руси – дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // ВВ. – 1981. – Т.42.). Звідки справедлий сумнів ряду вчених, починаючи від А.Грегуара до О.Пріцака, що походу як такого насправді не було, а розповідь *ПВЛ* є частиною стереотипного літературного сюжету походу київського князя на Константинополь. О.Пріцак навіть «роздвоює» особу Олега на реального правителя та міфічного персонажа (Пріцак О.Й. Походження Русі. – Т.1. – С. 199-201). Останнє викликало критику Е. Мельніковой (Мельникова Е.А. *Олгъ / Ольгъ / Олег < Helgi> Вещий*: К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad Fontem / У источника: Сборник статей в честь С.М.Каштанова. – М.,2005. – С.138-147). Проблема «договору 907 р.» була заново проаналізована А.Горським (Горский А.А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема «договора 907 г.» // Там само. – С. 147-153), який показав, що її зміст не відповідає реаліям X ст. Тому, зважаючи на надто докладну сітку візантійських хронік початку X ст., у яких описано навіть дрібні політичні та зовнішньополітичні події, «пропустити» похід Олега, вони, на наш погляд, не могли. Це приводить нас до підсумку, що якщо похід Олега й мав місце, то не у 907 р. Так, К.Цукерман запропонував ототожнити похід Олега із походом Ігоря у 941 р. на Константинополь (Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму – С. 74-84).Однак у візантійській історичній традиції напад 941 р. пов'язувався лише із Ігорем (Leonis Diaconis. – P.106.3-16). Виглядає на те, що примирити повідомлення Ліупранда, Лева Диякона із анонімним листом із Каїрської генізи не вдається.

[32] ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 27.

[33] De cer. – P.651.13-664.2.

[34] Г.Літаврін писав, що «ще до 911 р. встановилася практика (можливо, з 904-909 рр., якщо не в 867 р.) у зв'язку з якою імператор повідомляв грамотою чи через посланця князя про майбутній похід військ імперії та про потребу у цьому випадку у найманцях» (Литаврин Г.Г. Византия, Древняя Русь, Болгария. – С.88).

[35] Аналогічна практика існувала у Імперії щодо відносин із печенігами. Так, у 8-му розділі *DAI* знаходимо: «Пачинакіти сходяться до нього (василіка – поланця імператора. – *О.Ф.*), та коли вони зійдуться, василик дає їм своїх людей як заручників, але й сам отримує від пачинакітів їх заручників та тримає їх в хеландіях. А потім він домовляється з пачинакітами. Тоді, коли пачинакіти принесуть василику клятву по своїх «заканах», він вручає їм царські дари та приймає «друзів» з їх числа, скільки хоче, а потім повертається. Таким чином, потрібно домовлятися з ними, щоб, коли у василевса появиться потреба в них, вони могли виконати службу проти росів чи проти булгар...» (Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. А.Новосельцева. – М.,1989. – С.43).

[36] Филипчук А. «**ѡ Рꙋси ѡ полонѣныи**». Пленные русы в Византии в X-XI вв. (у друці).

[37] Shepard J. Constantinople – gateway to the north: the Russians // Constantinople and its Hinterland / Ed. C.Mango, G.Dagron. – L., 1995. – P. 255-259.

[38] Morrisson C., Cheynet J.C. Prices and Wages in the Byzantine World // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century / Ed. A.Laiou. – Washington, 2002. – P. 847 [принагідно висловлюємо свою вдячність Жан-Клоду Шейне за увагу до моєї роботи та цінні коментарі].

[39] Патріарх Николай Містик писав у листі до болгарського царя Симеона від 928 р., що «Руси, печеніги, алани та угри – всі домовлені та піднімуться на війну» (Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters. Greek Texts and English Translation by J.Jenkins and L.Westerink. – Washington,1973. – P.239). За риторичною формулою тут ховаються реальні домовленості, які мали місце між Романом I та київськими князями. У подальшому використанння русів проти болгар буде традиційним прийомом візантійської дипломатії. Вірогідно, такий задум виник вже у 920-х рр.

[40] У 935-936 рр. імператор Роман I скерував два походи до Апулії та Лангобардії. Руси брали участь у першому з них – 935 р. під командуванням патрикія Козьми. Вперше про русів у цьому поході вказав Ф.Успенський, який припустив, що вони набиралися вже із «ру-

ської колонії» у Константинополі» (Успенський Ф.И. История Византийской империи. – М., 1997. – Т.2. Период Македонской династии (867-1057). – С.268, 300). Це твердження російського візантиніста заслуговує на увагу. Хронологічна близькість походу до договору 944 (945) рр. може бути використана на користь цього припущення. Оскільки спільнота русів у 944 р. має визначене місце проживання у Константинополі, облаштованість та регламентацію торгівлі, то що заважає стверджувати, що подібне мало місце у 935 р.? Руси, які мали на меті вступити на службу – **почєстити** (ξενιτεύειν) розміщувались поблизу монастиря св.Маманта, вже звідки візантійський чиновник («цесарев муж») мав нагоду їх описати. Можливість того, що якась частина із 415 воїнів була зібрана у такий спосіб, дуже висока.

[41] De cer. – P.660-661.

[42] Все ж перший похід – 935 р. далеко не покращив ситуацію у бунтівному регіоні. Неоднозначе враження також залишив й наступний похід. Тому візантійські війська, як й руси були змушені залишитися на тривалий термін у Апулії (Shepard J. Byzantine and West // New Cambridge Medieval History / Ed. T.Reuter. – Cambridge, 1999. – Vol.III. (c.900-c.1024). – P.605-624). Провал союзу із королем Гуго Прованским лише погіршив їх становище (Loud G. Southern Italy in the tenth century // Там само. – P.624-646). Звідки можна прийти до попереднього висновку, що руси залишалися у Апулії та Калабрії на тривалий термін.

[43] Судна русів у візантійській літературі у більшості випадків визначались як «моноксіли» (Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 45-49; Havlicova L. Slavic ships in 5th – 12th Centuries Byzantine Historiography // Byzantinoslavica. – 1991. – №12. – P.54), тому вживання Ρῶς καράβια може означати лише ті візантійські судна (галеї, дромон та ін.), на яких перевозились руси. Щодо καράβια, його вживання не має чітко вираженої ідентифікації судна (Prior J., Jeffreys E. The Age of ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy in ca 500-1204. – Leiden, Boston, 2006. – P. 13).

[44] Похід Ігоря на Константинополь добре описаний як у візантійських джерелах (Theoph. Cont. – P.423.14-125; Ioannis Scylitzae. – P.229.90-91; Leonis Diaconis. – P.106.3-16), з яких (Продовжувач Георгія Амартола та «Житіє Василія Нового») автор *ПВЛ* практично дослівно почерпнув свої відомостті про похід, так й у Ліупранда Кремонського (Antap. – V.15. – P.137-138). Однак у жодному з них, на жаль, не вказується безпосередня причина походу Ігоря. Тож доводиться лише гадати, чи було тому покращення торгових зносин (як це видавалося М.Левченку (Левченко М. Очерки русско-византийских отношений. – С.149), чи похід обмежувався лише грабункам. Вказана зміна у політиці Ігоря потребує окремого дослідження, оскільки у доволі репрезентативних оглядах його правління вказаний аспект є відсутній (Kazhdan A. P. Igor // Oxford Dictionary of Byzantium (далі – ODB). – Vol.2 – P.984-985; Толочко П.П., Толочко О.П. Київська Русь. – С. 60-61). Щодо воїнів русів у Константинополі, то похід Ігоря не завадив їм надалі залишатися на візантійській службі. Розташування війська київського князя для основної битви поблизу кварталу св.Маманта свідчить на користь того, що, можливо, він сподівався на допомогу з боку вказаних русів.

[45] Договір Ігоря поміщений у *ПВЛ* під 6453 (944/5) р. попри всю канонічність сприйняття в історіографії не має підтвердження у самому тексті договору. Коли, натомість, у «договорі Олега» 6420 (911/912) р. зазначено чітку дату: **мсца сєбтѧбрѧ въ 2 в днє 15. в лѣто созданиꙗ мирꙋ 6420** (ПСРЛ. – Т.2. – Стб.28). Звідки цілком слушне запитання: чи була відома дата договору літописцю? Чи віднайшов він її у тексті договору (?), що потрапив до його рук, чи сконструював з огляду на наявність там імен візантійських імператорів? На першу частину проблеми спробував відповісти А.А.Шахматов, який щодо цього зазначив, що «дуже вірогідно, що цей рік був виставлений на документі» (Шахматов А.А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Шахматов А.А. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – С.13). До того ж він звернув увагу на повідомлення В.Татіщєва, який сміливо доповнював датування договору: *«лєта 6453, индикта 4. апреля 20 в третю седмицу по Пасхе»*. Однак ці відомі доповнення В.Татіщєва, як це зараз переконливо доведено, не мають джерелознавчої цінності (Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – С.7). Тому можливість збереження дати у якомусь із літописних списків, які не дійшли до наших днів потрібно відкинути. Наскільки нам відомо, після А.А.Шахматова лише у дослідженні А.Назаренка зроблена спроба дати оцінку цій складній проблемі: «Все ж наведена дата в «ПВЛ» не є випадковою. Літописець не міг не помітити, що в результаті в його тексті виникло дві статті 6453 р. та значить, повинен був мати якісь причини датувати договір саме так, а не інакше. Він ж міг поступити як його попередник, укладач «Начального зводу», який розділив перший, невдалий похід на Візантію, та другий, вдалий річним проміжком: «Том же лете препочиша и другое, а на третьее идоша. – після чого датувати мирний договір наступним 6452 р. Думаємо, тому, що скоріш за все він все-таки знайшов дату 6453 р. у своєму джерелі, нехай не у самому тексті договору. Таким джерелом, очевидно, слугували грецькі копії з договорів, по якомусь випадку зроблені по копійним книгам відомства логофета дрому (зовнішніх відносин), які, як можна думати, іноді не лише тексти договорів, але й офіційні коментарі до них. Дата 6453 р. приведена за вересневим стилем, що свідчить про її походження із грецького джерела». (Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. – М., 2001. – С.). Щодо того, що у наявності літописця були якісь пояснення, доповнення чи «офіційні коментарі» до тексту договорів, то після робіт А.А.Горського та К.Цукермана це твердження потрібно відкинути (Горский А.А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема «договора 907 г.» // Ad Fontem / У источника: Сборник статей в честь С.М.Каштанова. – М.,2005. – С. 147-153; Цукерман К. О введение византино-русских договоров в текст Начального свода и возникновение *ПВЛ* // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – №3. – С.69). Так зване «обрамлення» було лише уявленням літописця про те, як *могли* укладатися договори із Візантією, а не цілком офіційним документом, як це прийнято вважати у нових працях. Тому навряд чи буде правильним вважати, що літописець мав можливість відшукати дату договору у цьому «обрамленні» чи тим більше офіційних коментарях, яких насправді не існувало. Цілком відкидаючи таку можливість, ми можемо бути впевнені, що одним із мотивів для розташування договору Ігоря» під

6453 р. була присутність у його тексті саме імен візантійських імператорів: *И* **равно другаго свѣщанна. бывшаго при цѣсари Романѣ. и Констѧнтинѣ** [и Хлебн.] **Стефанѣ хр'толюбивыхъ владыкъ**. (ПСРЛ. – Т.2. – Стб.35). Мова йде про Романа І Лакапіна, Стефана Лакапіна та Константина VII Багрянородного. Не названим тут залишився із співправителів лише Константин Лакапін. Враховуючи попередній «досвід» при конструкції попереднього договору Олега під 907 р., показово, що автор ПВЛ чітко розмежував правління візантійських імператорів, які він почерпнув із Продовжувача Георгія Амартола та одного із хронографів: Роман І Лакапін (17 грудня 920 р. – 16-20 грудня 944 р.), Стефан Лакапін (25 грудня 923 р. – 27 січня 945 р.), Константин Лакапін (25 грудня 923 р. – 27 січня 945 р.), Константин VII Багрянородний (913-959). Знайшовши, що Роман І закінчив своє правління у 944 р., він й вирішив, що 944 р. й був часом укладання договору, оскільки два попередні роки у його уяві припали на підготовку неіснуючого походу 943 р. Тому час датування договору розширюється, однак, на наш погляд, не виходить за рамки 942-944 рр. (далі у дослідженні ми будемо вживати дату 944 р., щоб уникнути плутанини).

[46] ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 40.

[47] Відродження ідеї походу на Крит виникла у Константина VII не одразу після приходу до самостійного правління. Її ймовірним підгрунтям стала активна політика імператора щодо знаходження нових союзників серед арабів (халіф Кордови та вищезгадані «друзі тарсити» з 15-го розділу *De cer*) у 946-947 рр. (Holmes C. Treaties between Byzantium and the Islamic world // War and Peace in Ancient and Medieval History / Ed. J.France, Ph. de Sousa. – Cambridge, 2008. – P.241-242; Stern S. An Embassy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph al-Mu'izz // Byzantion. – 1950. – Vol.20. – P.239-58), які увінчалися успіхом. Підготовка до походу, яка тривала від 948 до літа 949 рр., поставила перед Константином непросту проблему зібрання достаніх сил для виконання такого завдання. Зокрема, криза візантійського флоту набула таких загрозливих масштабів ще у 941 р., що відбиття нападу київського князя Ігоря було надскладним завданням для сил імперії. Так, Ліупранд з Кремони писав: «Роману повідомили, що у нього є лише 15 напіврозламаних хеландій, викинутих їх власниками з причини їх старості. Дізнавшись про це, він наказав прикликати до себе калафатів, тобто корабельних теслярів, та сказав їм: «Поспішіть та без затримки підготовте хеландії, які залишилися, а вогнеметні машини поставте не лише на носі, але й на кормі, а поверх того – навіть по бортах». Коли хеландії за його наказом були, таким чином, підготовлені, він посадив на них досвідчених людей та наказав їм рухатися проти короля Ігоря. Нарешті вони прибули. Побачивши їх, розташувавшись у морі, король Ігор наказав своєму війську не вбивати їх, а взяти живими» (Antap. – V.15. – P.137-138). Як виглядає із візантійських джерел, лише завдяки «грецькому вогню» було подолано флот Ігоря (Theoph. Cont. – P.423.14-125; Ioannis Scylitzae. – P. 229.90-91; Leonis Diaconis. – P.106.3-16). Попри те, що протягом 941-947 рр. становище візантійського флоту покращилося, Константин відправив послання до «архонта Русі» для отримання значної кількості найманців.

[48] De cer. – P.664.4-17.

[49] Розміщення русів у тексті 45-го розділу *De cer*. нерівномірно, порівняно із попередньою критською експедицією 911 р. Так, вони зафіксовані у описі загальних сил, виокремлених для походу, та двічі згадуються у переліку виданого спорядження для їх кораблів. Натомість у 45-му розділі пропущена виділена сума коштів для русів. Однак детальний баланс виплат дає підстави вирахувати це число (Филипчук О.М. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст.? // Rutheniса. – К., 2008. – Т.VII. – С.18-19). Коли у 911 р. у тексті перебували поряд із імператорським флотом, однак у загальних підрахунках не входили до нього, то у 949 р. їхніми «сусідами» виступають «тулмації» (далматинці). На наш погляд, це не було випадковим. Так, у 15-му розділі *De cer*. спостерігаємо загін «хрещених росів» з тими ж таки «тулмаціями». Врешті, чи не взяв загін «хрещених росів» участь у критській експедиції? Детальний розрахунок сил русів дає підстави це стверджувати (Филипчук А.М. Росы и их слуги в кн.II, 45. «De cerimoniis»: проблемы источников и авторского восприятия // ВЕДС. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти В.Т.Пашуто. – М., 2009. – С.329-335. Haldon J. Theory and Practice in Tenth-Century military administration. Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies // Travaux et Memoires. – P., 2000. – T.13. – P.241).

[50] De cer. – P.670-675.

[51] Kazhdan A.P. Eidicon // ODB. – Vol.1. – P.681.

[52] De cer. – P.673.12-19.

[53] Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения // История культуры Древнй Руси. – М., Л., 1948. – Т.1. – С. 282; Binns A. Ships and Shipbuilding // Medieval Scandinavia, an Encyclopedia / Ed. Ph. Pulsiano. – New York, L., 1993. – P. 578-580.

[54] ПСРЛ. – Т.1. – Стб.30.

[55] Prior J., Jeffreys E. The Age of ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy in ca 500-1204. – Leiden, Boston, 2006. – P.221.

[56] De cer. – P.670-675.

[57] Там само. – P.670-675.

[58] Treadgold W. Byzantine and Its Army. – P.189; Haldon J. Theory and Practice. – P.265.

[59] Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С. 235.

[60] Leo Diacon. – P.6.13-14; Лев Диякон. История. – С.8.

[61] Ioannis Scylitzae. – P. 244.89-25.

[62] Muralt E. Essai de chronographie byzantine. – СПб., 1855. – С.528; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С. 235.

[63] Delehaye H. Vita s. Pauli Iunioris in Monte Latro // Analecta Bollandiana. – 1892. – Vol.11. – P.5-74; Kazhdan A. Paul the Younger of Latros // ODB. – Vol.3. – P.1608.

[64] De cer. – P.686.3-692.2.: εις τον αρχοντα Ῥωσιας. βουλλα χρυση δισολδια. „γραμματα Κωνσταντινου και Ῥωμανου των φιλοχριστων βασιλεων Ῥωμαιων προς τον αρχοντα Ῥωσιας. Всі без винятку формули послань (грамот) до іноземних правителів, у тому числі й до «архонта Росії», написані від імені імператорів Константина VII та Романа, що дозволяє у останньому вбачати як Романа Лакапіна, так й сина Константина Романа II у період їх співправління – 946-959 рр., це лише дозволяє стверджувати, що ці формульні прототипи були витребувані нотарієм із кола дійсних грамот, витяги з яких могли зберігатися у копійній книзі чи навпаки були зібрані ним із цілком доступних для нього оригіналів. На

наш погляд, ймовірно, що крайня хронологічна межа – 958-959 рр. й є найбільш оптимальною для часу створення цих витягів, які вже після смерті Констянтина та у період самостійного правління Романа II були включені після 961 р., але, скоріш за все, близько до 963 р. до складу другої книги (Филипчук А.М. «АРХΩN РΩΣΣІАΣ» в Кн.II, 48 *De cerimoniis* // Древнейшие государства Востойной Европы. 2009. – М.,2009. (в друці). Хто ж був тим «архонтом Русі»? А. Назаренко, єдиний коментатор цього фрагменту у літературі, писав, що «формуляр, якого відобразився у адреснику, було відправлено до «архонта», а не «архонтісси Русі». На думку російського вченого, це послання було написано «ще до смерті Ігоря та переходу влади до його жінки княгині Ольги» (Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С.262-263). Однак ми не можемо погодився із таким висновком. Попри те, що дата смерті Ігоря у *ПВЛ* є конструкцією літописця, все ж існують вагомі аргументи на користь того, що Ігор помер у молодому віці. Проте особа Святослава, сина Ігоря добре відома візантійським імператорам задовго до його літописного «возмужання». Так, Констянтин Багрянородний у *DAI* писав: « [Нехай буде відомомо], що моноксіли, які приходять із зовнішньої Русі у Константинополь являються одні з Немогарда, в якому *сидів* Сфендослав, син Інгора, архонта Русі, а інші із фортеці Мілініскі, із Теліуци, Чернігоги та із Вусеграда» (DAI. – P.44.3-7). Е.Мельникова та В.Петрухін приходять у коментарях до висновку, що «Святослав, раніше сидів у Ногороді, тепер перебуває в іншому місці – у Києві») (DAI. – С. 312, ком.7-9.). Втім, це не випливає із джерела. Скоріше, навпаки. Святослав разом із Ольгою сидів у Києві, а пізніше самостійно у Новгороді. Також у протоколах прийому Ольги у Константинополі у 957 вміщених у 15 розділ *De cer.* особу Святослава представляли 10 «людей» (Featherstone M. ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15) // The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser / Ed. A. Cutler, et A. Papaconstantinou. – Leiden, 2008. – P.111-112). Тому нічого не заважає нам вбачати у «архонті Русі», до якого звернулися візантійські імператори, саме Святослава. Важко визначити баланс влади між Святославом та Ольгою, оскільки існують справделиві сумніви у реальності їхнього співправління (Раев М. Об одной из моделей описания власти княгини Ольги в «Повести Временных Лет» // ВЕДС. XIX Чтения памяти В.Т.Пашуто. 16-18 апреля 2007 г. – М., 2007. – С. 206-210).

Summary

Alexander Fylypchuk
(Chernivtsy)

Rhōs in expedition of Byzantine Navy in 911-949 (studies of II. 44-45 *de cerimoniis*)

This article presents an investigation into the origins of Rus', the expedition of Hemerios and Constantine Gongilas, the documents about this expedition of De cerimoniis, sources, origins and purpose of documents, the language and vocabulary of the documents, resourses, planning and logistic, some remarks of structure of the Rus'.

УДК: 94(477.75)„14":355.312

Анатолій Кузь
(Чернівці)

ГАРНІЗОННА СЛУЖБА В ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНІЯХ КРИМУ (ПЕРША ПОЛОВИНА XV СТ.): ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА

У статті йде мова про економічне становище особового складу гарнізонів генуезьких фортець Кримського півострова в першій половині XV ст. Розглянуто основні питання грошових одиниць та валютних операцій у розрахунках з найманцями, купівельна спроможність та особливості найманння на гарнізонну службу, проведено порівняльний аналіз щодо господарського стану балістаріїв, соціїв, оргузіїв колоній та моряків генуезького флоту.

Ключові слова: генуезці, найманці, аспр, валюта, гарнізон, балістарії, соції, інфляція, мотивація, кошти, служба, ціни, статистика, соммо, кондотта, контракт.

Свого часу питання стосовно соціально-економічного становища різних верств населення у генуезьких колоніях Північного Причорномор'я знайшло широке висвітлення у радянській історіографії. У роботах Є.Зевакіна, Н.Пенчко[1], А.Чиперіса[2], А.Якобсона[3], С.Секеринського[4] та інших дослідників викривалася «експлуататорська» політика генуезької адміністрації щодо місцевого населення. Це ж стосувалося визначення умов служби гарнізонних військ у генуезьких колоніях. А. Чиперіс першим зробив спробу змалювати соціально-економічне становище моряків, соціїв та стипендіаріїв у генуезькій Кафі та інших факторіях[5]. Не виходячи за межі ідеологічних канонів, дослідникові вдалося у певній мірі визначити соціальну суть гарнізонної служби, а власне економічна сторона залишилася поза увагою.

Незважаючи на це, недостатньо дослідженими залишилися питання щодо економічних механізмів фінансового забезпечення та матеріального становища солдатів та командирів у гарнізонах. Хронологічні рамки нашого дослідження обмежені періодом першої половини XV ст. Це зумовлено тим, що саме у цей часовий проміжок остаточно завершилося формування генуезької колоніальної системи. Статут Кафи 1449 р. у певній мірі підсумував зроблені перетворення у колоніальній організації.

Економічна сторона служби була запорукою вірності та надійності найманців. У різного роду документах містяться цінні дані про заробітну плату найманих воїнів на службі в генуезьких колоніях: соціїв, стипендіаріїв, моряків, оргузіїв, балістаріїв тощо. Тому спробуємо детальніше визначити основні складові грошового забезпечення.

Звичайний військовий гарнізон генуезької фортеці включав у себе піхотні підрозділи (соції та